

Co si z toho pamatujete nejvýrazněji?

S rodiči jsme poslouchali v rádiu i Hitlerovy fanatické projevy. A vzpomínám si, jak si Hitler začal dělat nárok na Sudety, zuřivě útočil proti Československu, proti Benešovi. Sledovali jsme, jak přijela na jaře 1938 takzvaná Runcimanova mise. Runciman, britský lord, měl zjistit, jestli má Hitler pravdu a do jaké míry je německá menšina v Sudetech utlačovaná. Jeho posudek byl, myslím, dosti chamberlainovsky kompromisní, i když ne úplně prohitlerovský. To bylo na jaře, tehdy ještě žila naděje, že se to nějak urovná.

Ale léto 1938, když jsme byli v Trenčianských Teplicích a potom v Bratislavě a Senci, už bylo jednoznačně poznamenané blížící se hrozbou. Na podzim, předtím než se Beneš podrobil mnichovskému diktátu, byla vyhlášena všeobecná mobilizace – povinně museli narukovat záložníci z řad vojáků i důstojníků. Na to si velice jasně vzpomínám, protože mobilizovali i našeho profesora latiny Havlíčka. Byl to na tehdejší dobu výjimečný typ profesora, který se s námi otevřeně bavil kamarádským tónem. Byl naším třídním profesorem, a tak jsme ho šli vyprovodit. Ještě dnes vidím před sebou ten výjev: nastupoval do vlaku a mně tekly slzy. On ještě na chvílku vyskočil na peron, aby mi zarecitoval z Ovidia: „guamvis sunt sub aqua, sub aqua maledicere temptant“. Bylo to z Ovidiových *Proměn* o tom, jak se nějací lidé za trest promění v žáby, a i když už jsou pod vodou, ještě se snaží nadávat. Tomu „sub aqua, sub aqua...“ jsem se při druhém nebo třetím opakování rozesmála.

O půl roku později jsme zase stáli s panem profesorem Havlíčkem na tomtéž nádraží – to už ho ze Slovenska vyháněli jako Čecha.

Ale ještě předtím, na podzim 1938 těsně po Mnichovu, vynesli na podobné schůzce ve Vídni - tentokrát s Mussolinim - vídeňský verdikt a to se nás dotklo mnohem bezprostředněji než obsazení Sudet, protože od nás odtrhli Košice. Maďarsku přisoudili město, kde jsem měla tetu Adelu se strýčkem Zoltánem, Editu a Paliho. Byl to citelný zásah do mého života a vůbec do životů lidí v celém okolí, protože Košice byly hodně blízko a hraniční čára najednou byla nějakých dvacet pětadvacet kilometrů od Prešova.

Moje košická babička zemřela 12. března 1938, v den anšlusu Rakouska. Přesně si vzpomínám na ten zvláštní pocit, když v rádiu hlásili, že Němci vtrhli do Vídně, a můj otec - jedinkrát, co si pamatuju - nahlas plakal, protože mu umřela máma. Něco končilo a cosi zlověstnějšího už bylo ve vzduchu. Bylo jasné, že nacistická hrůza se blíží.

Po Mnichovu a po odstoupení jižního Slovenska Maďarům zavládla i ve škole stísněná atmosféra, cítili jsme se ohrožení. Určitě to tak vnímali hlavně naši čeští spolužáci, i když se profesoři snažili nedávat to příliš najevo. Luteránské prostředí, které ve škole udávalo tón, odmítalo agresivní nacionalismus, jenž se začal projevovat hned po vyhlášení slovenské autonomie. Při vyučování se o tom nicméně nijak konkrétně nemluvalo.

V kvartě jsme měli v rámci slovenštiny takzvaná řečnická cvičení. Měli jsme si přečíst nějakou knížku, kterou nám určila učitelka slovenštiny, nastudovat něco o jejím autorovi a přednést to třídě z katedry jako malou přednášku. Byla to cesta k samostatnému studiu. Já jsem měla poreferovat o Čapkově dramatu *Bílá nemoc*. Ještě to byl „náš“ spisovatel i se svým masarykovským světonázorem. Bylo to skutečně aktuální téma. Karel Čapek zemřel o Vánocích 1938, přednášku jsem měla někdy v únoru následujícího roku. Dala jsem si s tím hodně práce a dostala jsem jedničku. Slohové práce jsem vždycky psala s chutí a i literaturu jsem se učila se zájmem, ačkoli mě nijak zvlášť neoslovovalo, když jsme četli *Danka a Janka* od Vansové nebo Kukučínovu povídku *Velkou lžící*, to mě moc nebavilo, protože doma mi dávali číst zajímavější

literaturu. Líbily se mi ale povídky Janka Jesenského a pod lavicí jsme tajně četli *Atomy Boha* od Gejzy Vámoše - to by mi asi byli doma zakázali, protože pohlavní choroby nepovažovali za vhodné téma pro svoji dceru.

Formálním, oficiálním projevem všech změn po Mnichovu a po vyhlášení autonomie bylo, že Československo se hned začalo psát s pomlčkou. Proto jsem byla šokovaná, když jsem v lednu roku 1990 poprvé přijela z mnichovské emigrace do Bratislavy a tam se právě v té době rozhořel nový boj „o pomlčku“ v názvu Československa. Ve mně ta pomlčka nevyvolávala žádné příjemné vzpomínky. Já jsem se nechtěla vracet na „pomlčkové“ Slovensko. A potom jsme už zakrátko prožili skutečný šok: 14. a 15. březen 1939 - vyhlášení samostatného slovenského státu a okupaci Prahy. To už jsme pociťovali jako těžký úder, jako zemětřesení, velké znejistění, i když už za autonomie se v novinách objevovalo protizidovské štvání, gardistické manifestace, vykřikovalo se všelicos a na stěnách se objevovaly nechutné nápisy.

Kde se vzalo v mnohonárodnostním a tolerantním Prešově tolik nenávisť?

Já jsem to do značné míry vnímala jako projev spodiny, ale přesněji analyzovat jsem to tehdy nedokázala. Je to přece všude stejné: populismus rychle zabírá u nespokojených a frustrovaných a přidávají se takoví, kdo větrí zisk a slávu, když budou vykřikovat hned v první řadě. Ale určitě jsem to takto nerozebírala. To vykřikování a pochodování gardistů mi připadalo prostě jen hloupé a odporné a doma zazněl pojem masová psychóza. Zнала jsem se s děvčaty, i s židovskými, která chodila do reálného gymnázia, a tak jsem věděla, že tam to bylo horší. Tam už jim dávali pocítit, že tam nepatří. Takže to vycházelo i z toho katolického prostředí, které na reálce výrazněji udávalo tón. Ostatně, vládní strana byla pojmenována po knězi Andreji Hlinkovi a u kolébky novorozeného státu stál Tiso. A nikdy nezapomenu na to, jak Jozef Tiso v kněžském rouše - nevím, jestli už jako prezident -

demagogicky vykřikoval z velké tribuny na náměstí před prešovským kostelem cosi proti Židům.

Rok 1938 byl pro mě i pro mé okolí absolutní šok. Tenkrát se začalo mluvit i o vystěhování. Rodiny, které to nějakým způsobem zvládaly a měly v zahraničí, hlavně někde za mořem, blízkou rodinu nebo spolehlivé pracovní kontakty, se vystěhovaly už v roce 1938. Hrozba politické perzekuce a války byla čím dál tím vážnější. Jako první pochopitelně odcházeli mladí lidé, kteří si troufali založit jinde slušnou existenci. Část židovské mládeže se už celá třicátá léta připravovala na život v palestinských zemědělských družstvech, kibucech, a postupně tam mladí po menších skupinkách odjížděli.

Uvažovali jste o vystěhování?

Můj táta to vždycky kategoricky odmítal. Říkal, že na to nemáme ani finanční prostředky, ale hlavně si nedokáže představit, co by tam se svou kvalifikací a bez znalosti jazyků dělal. Myslím, že se na to ani necítil dost mladý, bylo mu už přes padesát. No a potom si nejspíš říkal, že jeho banka přece jakž takž funguje a že nějak bylo a nějak bude. Máma si takovou možnost vůbec nepřipouštěla, určitě i z podobných existenčních obav jako otec. Především ale nechtěla opustit svou rodinu, zejména matku, která bydlela u nás. Prešov byl tehdy v mnoha ohledech překvapivě otevřený světu, určitě víc než pak po válce a možná i více než dnes. Ale navzdory tomu se tam našlo relativně málo lidí, hlavně ze střední generace, kteří měli odvahu vydat se do světa. Většinou totiž uměli maďarsky, německy, a pokud ještě další řeč, tak nejspíš francouzsky. Anglicky uměl málokdo, španělsky nikdo.

Jak ty události zasáhly vaši rodinu?

Už jsem se zmínila o tom, že když se strýček Zoltán, manžel tety Adely, vrátil ze zajateckého tábora na Sibiři do Košic, stal se sociálním demokratem. Byl i nějakým funkcionářem maďarské větve této strany a na volební období 1932

až 1936 ho zvolili senátorem za tehdy už sjednocenou československou sociální demokracii. Když Maďaři po vídeňské arbitráži obsadili Košice, strýčka zakrátko zatkli a odvezli do neslavně proslulého koncentračního tábora Kistarcsa, kde bez soudního rozhodnutí soustřeďovali politicky nebezpečné „nespolehlivé živly“. Obvinili strýčka, že se spolčil s Čechy, protože se společně se slovenským sociálním demokratem Ivanem Dérerem přičinil o spojení maďarské sociální demokracie s československou.

Strýčka internovali a můj bratranec Pali, čerstvě promovaný právník, se rozhodl, že v Maďarsku nezůstane. Když jsem se ho mnohem později zeptala na jeho tehdejší politickou orientaci, řekl mi, že byl levicovější než otec, ale pravicovější než komunisté. Horthyovské Maďarsko vůbec neuznával, i když tam jazykový problém neměl, vždyť chodil v Košicích na maďarské gymnázium. Žít tam ale nechtěl, zvláště když mu uvěznili otce pod tak hloupou záminkou. Začal si zařizovat vystěhování, a když měl vízum, přišel se s námi rozloučit. Pro mě to bylo první vážné loučení s blízkým člověkem, a ne na neurčito, možná navždy.

Až mnohem později mi vyprávěl, jak se do Ameriky dostal. Když si jel vyřídit vízum do Budapešti, bylo jednodušší získat návštěvnické než přistěhovalecké. Generální konzul si ho zavolal a zeptal se ho: „A vy se chcete vrátit?“ Pali řekl, že už ne. (Vždycky byl hazardér.) Konzul se na něj podíval a řekl: „Dobře, protože kdybyste řekl, že se chcete vrátit, tak vám to vízum vezmu.“ A bratranec byl celý život hrdý, že mu ten hazard vyšel. Strýčka drželi v internačním táboře o něco déle než rok. Po propuštění mu zakázali návrat do Košic. Příkladně mu pobyt v Budapešti, kde měl žít pod policejním dozorem a hlásit se na policejní stanici každý týden nebo dva. To všechno jenom proto, že se „spolčil“ s Čechy. Bylo mu tehdy sedmapadesát let. Už nikdy nemohl pracovat jako právník, ani nemohl nastoupit do práce jinam.

Ztratila jste i další důležité lidi z vašeho okolí, kteří se vystěhovali?

Egerovi, rodiče mé kamarádky Marianny, kteří byli velice zámožní (měli velkoobchod s moukou), se v létě roku 1939 rozhodli, že pošlou Mariannu, které bylo čtrnáct let, do inter-nátu v Anglii. To loučení jsem tak moc neprožívala, protože jsme si mysleli, že přijede na vánoční prázdniny.

Ještě předtím, než odjela, nás její bratranec Belo, který byl o čtyři roky starší, učil tancovat mezi postelemi v ložnici rodičů. Půjčily jsme si střevíčky její mámy na vysokých podpat-cích a Belo nás střídavě učil tango a foxtrot. Do tanečních jsem později, když už jsem na to měla věk, chodit nemohla, protože židovská mládež byla z podobných aktivit vyloučena. Takže Belovy taneční lekce mi pak přišly velice vhod.

První kluk, se kterým jsem začala chodit, jen co Marianna odjela, se jmenoval Ďuro Frank. A to naše chození došlo tak daleko, že jsme se večer na procházce drželi za ruce. Někdy brzy na podzim odjel do Palestiny. Vystěhování zařizovaly židovské spolky a zaměřovaly se na úplně mladé lidi, mys-lím, že od 14 do 18 let. Odchod těchto skupin ze Slovenska trval poměrně dlouho, protože si pronajímaly lodě a plavily se po proudu po Dunaji.

Půl roku po Ďurovi odešla Juta, se kterou jsem se skama-rádila, když mi odjela Marianna. Ty ztráty pokračovaly a vy-rovnat se s nimi nebylo vůbec jednoduché, i když jsem o tom nikomu moc nevyprávěla. Na jaře 1939 jsem ještě chodila na gymnázium. Loučili jsme se s našimi českými profesory. Nej-více mi bylo líto, že musí odjet trpělivý a vždycky trošičku roztržitý profesor Urbánek, náš třídní v prvních třech roční-cích. Ve třídě jsme se pak dohadovali, kam nebo s kým se těsně před jeho odjezdem na celý den vytratila naše pěkná spolužačka Soňa Burianková, o hlavu vyšší než my ostatní. Taková nepatrná dramata.

Měla jsem ve třídě dvě židovské spolužačky, se kterými jsem se tehdy více sblížila - Martu Bornsteinovou a Doru Šiovičovou. Dokud jsme ještě chodily na gymnázium, opravdu si nevzpomínám, že by nám někdo z profesorů anebo spo-lužáků dal pocítit, že jsme nějaké horší. Po vyučování jsme chodily do cukrárny s Ernou a Ljubou, náš třídní literární

génius Ivan Teren, kterému už někde uveřejňovali básničky, se na mě pěkně usmíval a všichni jsme si spolu pořád něco usilovně šeptali, při písémkách jsme si vzájemně ukazovali taháky, prefabrikované překlady z latiny. Ale s Martou a Dorou mě spojoval pocit ohrožení.

Velký otřes pro mě znamenal začátek války. Prvního září 1939 vtrhl německý wehrmacht do Polska. Slovenští vojáci táhli přes Prešov k polské hranici, protože z jihu Němci nasadili slovenskou armádu. A jako absurdní hrůzu jsem potom vnímala to, že se Sovětský svaz spojil s Němci. Někteří příliš levicově orientovaní židovští chlapi se pokoušeli dostat do Sovětského svazu přes Maďarsko a odtud na polské území okupované Sovětským svazem. Myslím, že se nikdo z nich nevrátil.

V té době jste měla i krátké sionistické období, že ano?

Začalo to, když odjela Marianna a pak i Ďuro do Palestiny. Vypukla válka, šířily se protizidovské slovní útoky, nadávky se stupňovaly, vyhlášky s různými zákazy se sypaly jedna za druhou. Tehdy mi sionismus opravdu připadal jako řešení. Jak se dnes říká, hledala jsem novou identitu. Sionistické hnutí se výrazně zaměřovalo na mladé a jeho cílem bylo, aby se stěhovali do Palestiny a od základů tam budovali nový domov. Vždyť tam skoro nic nebylo a opravdu to všechno začali stavět na poušti. Jedna ze základních sionistických tezí, alespoň u těch levicověji zaměřených skupin, hlásala, že sociální složení židovského obyvatelstva v diaspoře je jako pyramida otočená špičkou dolů, protože nejméně je mezi židovským obyvatelstvem rolníků, to je úplně mizivé procento, i dělnictva je hodně málo, ještě se najdou nějací řemeslníci, ale nejvíce lidí je z intelektuálních, obchodnických, podnikatelských a finančních vrstev, což je pro obyvatelstvo nového státu, o který usilovali, nezdravá reprodukční struktura. Pochopitelně se rozebíraly i historické důvody takového stavu, ale sionisté trvali na tom, že když chtějí mít Židé svůj vlastní stát, musí se tato na hlavu postavená pyramida

otočit zase zpátky, jak to tehdy bylo v celé Evropě. Některé sionistické organizace proto soustavně školily mladé lidi a připravovali je na to, aby odjeli do Palestiny jako zemědělci. V Prešově byly tři mládežnické sionistické organizace. Hašomer Hacair byla nereligiózní, dosti levicová organizace, která přebírala mnohé prvky ze skautingu, hlavně při práci s těmi mladšími. Byli to takoví sociální demokraté, od komunistů si drželi odstup, ačkoli usilovně studovali marxismus a také ho hlásali. Další byla středolevá umírněná organizace Makabi a třetí byl pravicový a nacionalistický Betar. Hašomer Hacair mi vyhovoval, protože byl úplně světský. Chodilo tam hodně kamarádů, i Marta, ale zatímco já jsem tam chodila s nadšením, ona byla skeptičtější a zachovávala si odstup. Diskutovali jsme ve skupinách, které vždycky vedl o něco starší chlapec nebo dívka. Každý si musel vybrat novohebrejské jméno. Já jsem si vybrala jméno Tova. V Hašomer Hacair organizovali dopředu připravené tematické diskuse. Nejzajímavější debata, které jsem se zúčastnila, a dokonce jsem pro ni psala nějaký referát, byla o Shakespearově *Kupci benátském*. Všichni jsme si hru přečetli a jeden z nás vypracoval referát na téma, že je to antisemitská hra, a další ve svém referátu tvrdil opak (že to není antisemitská hra). A pak jsme své názory a argumenty přednesli a ostatní se měli přidat k jednomu nebo druhému názoru. Nesmírně mě to bavilo, byla to obrana proti tomu, co na mě doléhalo z vnějšího světa. Cílem hnutí bylo, aby mladí lidé po maturitě jeli na několik měsíců na hachšaru, tedy na soustředění, kde společně bydleli a připravovali se na emigraci do Palestiny. Chodili tam na zemědělský kurz nebo se vyučili nějakému řemeslu. Zásada byla, že se neměli zapisovat na vysokou školu. Kdyby se přesto přihlásili, bylo by to považováno skoro za zradu a znamenalo by to jejich vyloučení z hnutí.

Do Hašomer Hacair jsem chodila asi rok a půl tajně, doma jsem o tom nikomu neřekla. Když se to pak dozvěděl táta, rozčílil se a zakázal mi to. Prý tam nemám co dělat, protože je to slepá ulička řešení židovské otázky. Byl přesvědčený, že Židé by se měli asimilovat a že jsou doma tam, kde se

narodili. A on je doma tady, na Slovensku, a nevidí nejmenší důvod, proč by měla jeho dcera odejít někam na poušť a něco tam zakládat. Tak jsem tam dál docházela za jeho zády a měla jsem z toho příšerné výčitky svědomí. Ahuva, asi osmnáctiletá vedoucí naší skupiny, mě utěšovala, že táta dostane rozum a že to moje lhaní není tak strašné. Když Ahuva odjela na hachšaru, z Bratislavy poslali z ústředí Hašomer Hacair do Prešova mladíka, kterému bylo asi tak dvacet. Tento hoch jménem Paľo (po válce si změnil jméno na Turčan) na mě velice zapůsobil svým zevnějškem; byl tmavovlasý, urostlý, středně vysoký, nosil vysoké kožené boty, kožený kabát a byl nadmíru sebevědomý. Já jsem se pokoušela svěřit se mu se svým problémem, že mi tatínek zakazuje chodit do Hašomeru, a ptala jsem se ho, co mám dělat. Dal mi jasně najevo, že ho takové hlouposti nezajímají. Vlastně se mi docela líbil, ale když mi dal tak ostentativně najevo nezájem, urazila jsem se a přestala do Hašomeru docházet. To jsem ještě byla na gymnáziu. A protože je svět malý, po válce jsem se s ním opět setkala. Paľo byl mým nadřízeným (šéfredaktorem) v týdeníku *Nové slovo*. Výborně jsme spolu vycházeli a jeho žena Magda je dodnes moje kamarádka. I když už desítky let žije v Montrealu, pořád jsme v kontaktu a máme si o čem povídat. Po únoru 1948, za nejtvrďšího stalinismu, bylo extrémně nebezpečné mít sionistickou minulost. A já se Paľovi smála, že mi vlastně zachránil kádrový profil, protože z Hašomer Hacairu jsem odešla kvůli němu a informací, že jsem tam pár měsíců chodila jako patnáctiletá, přece nebudu nikoho zatěžovat.

Režim slovenského státu přitvrzoval. Jak se to projevovalo ve vašem každodenním životě i v životě celé rodiny?

Slovenský sněm v Bratislavě už tehdy vydával zákony za účelem omezování činnosti židovských „škůdců“ jeden za druhým, mohla bych je tu přesně vyjmenovat a citovat z četných pramenů. Pamatuju si, že se v tomto směru zároveň rozpoutala taková místní příčinlivost a vlastní iniciativa. Tátu

jednou zničehonic na jeden den zatkli. Přišli i pro některé židovské lékaře a podnikatele, zatkli je na dva dny a vydírali je. Chtěli od nich hlavně peníze, potom je zase pustili. Takových epizod bylo od podzimu 1939 čím dál tím víc. Někdy v tu dobu jednou v noci pomalovali židovské obchody obrovskými bílými hákovými kříži a židovskými šesticípyými hvězdami. A od začátku čtyřicátých let začaly arizace, to už byl vážný zásah do hospodářské struktury města i do života jeho obyvatel. Do židovských obchodů dosazovali nucenou správu - arizátory. Jejich úkolem bylo postupně vystrnadit židovské majitele, obrat je o majetek a přisvojit si ho. Někteří z nich se chovali slušněji, židovské majitele kryli, a některým dokonce později zachránili život. Jiní se majitelů okamžitě zbavili, anebo - když ještě měli nějaký majetek - je vydírali. Marianniny rodiče ale držel jejich nucený správce nad vodou až do Slovenského národního povstání, dokonce pro ně zařídil i nějakou výjimku.

A jak to bylo s vaším studiem?

Když jsem skončila šestý ročník gymnázia, prázdniny v létě 1940 jsem strávila ještě docela příjemně. V Prešově bylo staré koupaliště, plavecký bazén obložený dřevem, které už bylo shnilé, voda dvakrát průzračná nebyla, ale když zrovna nelilo jako z konve, chodily jsme tam s kamarádkami celé léto. Nad bazénem byla dřevěná tribuna, kde starší dívky flirtovaly. My jsme je pozorovaly a pomlouvaly. Celé léto 1940 jsme chodily na koupaliště a já už jsem pomalu začínala brblat, že co nevidět už zase začne škola, což je otrava.

A 28. nebo 29. srpna 1940 bylo vydáno nařízení, že Židé nesmějí chodit na žádnou střední školu. Židovské děti mohly dokončit pouze povinnou školní docházku, a to jenom v určených školách. Toho dne vyšly noviny s tímto oznámením, vytištěným palcovými titulky na první stránce. Byla jsem sextánka, ještě jsem měla před sebou dva roky studia do maturity. Jakmile jsem si noviny přečetla, hrozně jsem se rozplakala. Najednou mi bylo strašlivě líto, že přijdu o celé

gymnázium, skončilo šest dobrodružných let života a maturita byla ztracená. Ani jsem si nedokázala představit, že je něco takového vůbec možné, nechápala jsem, jak se to mohlo stát.

Co jste dělala potom a jak reagovali rodiče?

Ještě jsem se neutišila, a máma už odešla do vedlejšího pokoje, nasadila si klobouk (v té době přece dámy nechodily na ulici bez klobouku) a odešla. Když se vrátila, oznámila mi, že zítra můžu nastoupit k paní Erdősové na Hlavní ulici, kde se budu učit šít prádlo. Budou tam i další právě vyhozená děvčata, jako jsem já, pěkně se naučím šít na stroji noční košile i pánské košile a potom mě paní Erdősová naučí dělat k nim i stříhy. Vůbec jsem neprotestovala, byla jsem ráda, že se aspoň něco bude dít, a třeba to bude i zajímavé. Neříkám, že jsem byla nějak nadšená, ale brala jsem to jako východisko. Chodila tam se mnou i moje kamarádka Marta. Paní Erdősová byla Polka, její křestní jméno bylo Broňa. Provдалa se za Prešovana, majitele tiskárny a grafika. Velice si na paní Broňu potrpěl, byla to nesmírně moudrá a energická žena s ohromným smyslem pro humor. Okamžitě nás začala pěkně prohánět a přitom si z nás, slečinek, mírně utahovala. Dílna byla v podlouhlé místnosti, kde měla rozestavěných asi šest nebo osm singrovek. Tenkrát se ještě skoro všechno šilo na objednávku a přesně na míru, Broňa šila noční košile, pyžama pro pány i pro dámy, ale hlavně pánské košile, ty uměla dokonale a ve městě si díky nim udělala jméno. Vedlo se jí dobře, měla pořád spousty zakázek a dvě učnice nebo tovaryšky, které pro ni pracovaly. My jsme tam byly jen na zacvičení s tím, že se budeme na jejích zakázkách učit. Moje máma za mě platila. Židovských dívek, které nemohly chodit do školy, tam bylo šest. I Broňa s manželem byli Židé. Nejdříve jsme se na nějakých hadrech učily šít na tom masivním šicím stroji, abychom si nepřišily ruku. Stroj měl nožní pohon. Potom jsme se učily krásný rovný steh, paralelní steh a pak nám pomalu začala svěřovat jednoduché věci. Stála za velkým stolem a stříhala

jednotlivé díly z přinesených látek nebo žehlila hotové věci. Žehlení bylo současně i kontrolou práce. Když se jí něco nelíbilo, tak to přes celou místnost hodila na stůl té, která to vyrobila, a hlasitě to okomentovala. Mluvila napůl slovensky, napůl polsky a ještě do toho míchala výrazy z jidiš. Když jsem jí nerozuměla, pokaždé se kvůli tomu hrozně urazila, protože si myslela, že se přetvařuju. Jednou po mně Broňa hodila košili přes celou místnost a zakřičela, že z toho visí „kiškes“. Já se zeptala, co to má být, a ona na to, ty se zase přetvařuješ! Marta, která byla z trochu ortodoxnější rodiny, mi pošeptala, že kiškes jsou vnitřnosti.

Neodstříhla a nezapošila jsem na hotové košili všechny nitě, visely z toho jako kiškes. Užily jsme si tam i spoustu legrace a cítily jsme se u ní dobře. Bývaly jsme tam asi tak do dvou odpoledne, potom jsem chodila k paní Bárkányové na francouzštinu. Když jsem přestala chodit do školy, začala mě okamžitě učit i dějiny výtvarného umění a angličtinu. Probíraly jsme spolu i dějiny francouzské literatury od raného středověku. Teta Olga sledovala, co čtu, a já jsem jí pak o tom musela francouzsky vyprávět. Říkala mi, že bych měla poznat i moderní hovorovou francouzštinu. S mámou zjistily, že jeden mladý právník, syn našich známých, odebírá nějaký francouzský deník, tuším, že hodně levicový. Tak jsem si ty staré noviny půjčovala a učila se z nich. A k Adrieně jsem dál chodila na německou konverzaci a občas mi něco diktovala, abych nezapomněla německý pravopis.

Co všechno vám ještě zakázali?

Od podzimu 1940 jsme měli zakázáno chodit na korzo. Ve večerních hodinách se tam Židé vůbec nemohli ukazovat, už ani nevím, jakou formou nám to oznámili, ale dodržovalo se to. Proto jsme začali chodit na paralelní, židovské korzo, procházeli jsme se na opačné straně Hlavní ulice, přesněji směrem ke kostelu zleva. Bylo tam dost židovských mladíků, dokonce i chlupci z celého Slovenska, kteří ve věku povinné vojenské služby narukovali zatím jen k pracovním četám. A některé

z nich byly právě v Prešově. V té době nás tedy přinutili žít jenom v uzavřené židovské enklávě. Někdy koncem roku 1941 přišlo nařízení, že Židé musí odevzdat lyže a lyžařskou výstroj včetně bot i brusle včetně bot. Brusle mě zase tolik nemrzely, protože čím jsem byla starší, tím víc mě to kroužení kolem dokola malého kluziště přestávalo bavit. Ale lyže – to byla facka a osobní urážka, nebo dokonce zásadní ztráta. Znamenalo to, že se Židé na prešovských svazích nemají co ukazovat. Vždyť jsme se, alespoň od vidění, navzájem znali, ale teď jsem se tam nemohla objevit, a když, tak jediné bez lyží a dívat se, jak tam ostatní lyžují a producírují se. Lyžování vždycky bylo a zůstalo mým nejmilovanějším sportem. V bílé zimní krajině se cítím šťastná.

Jak vám zabavovali lyže? Chodili dům od domu?

Ne, vyšla vyhláška, že je máme odevzdat, napsali kam a dokdy. Ale místo abych je doručila do sběrnny, tak jsem lyže i s lyžáky a hůlkami odnesla k Adrieně, aby mi je u sebe schovala. Dala je do sklepa a slíbila, že až to zase dovolí, vrátí mi je. A opravdu mi je pár měsíců po válce vrátila.

A další zákazy?

Na jaře 1941 oznámili, že židovské rodiny nesmějí bydlet na Hlavní ulici, takže jsme se museli vystěhovat z babiččina domu, kam jsme se přestěhovali v roce 1939 z domu, který patřil bance, kde předtím pracoval táta. Bydleli jsme tam společně s mojí prešovskou babičkou Antónií. Byl to pěkný velký byt, ale dlouho jsme tam nezůstali. Strýček Ernő si ve třicátých letech otevřel malé sanatorium, kde operoval. Katka, jeho žena, mu dělala asistentku. Ta jejich soukromá chirurgická mininemocnice – s jejich bytem – zabírala celé poschodí domu, který stál přímo proti tomu našemu. Když nastaly zlé časy a nikam už se nechodilo, večer často přicházeli Ernő i s Katkou k nám na kus řeči a s rodiči rozebírali tu zoufalou situaci. Mě Katka učila náročnější způsob pletení: